

IZMEĐU ISTOKA I ZAPADA Kulturni identitet i kulturno-civilizacijska uporišta

APSTRAKT: Tekst Između Istoka i Zapada (Kulturni identitet i kulturno-civilizacijska uporišta) sastavni je deo doktorske teze u kojoj su prezentirani stavovi srpskih intelektualaca prema državnom i društvenom ustrojstvu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u periodu od 1918. do 1929. godine. Recepcija evropskih ideja praćena je kroz koncept i praksu države ili njenih institucija, modernizacijske procese u društvu i kulture, kao posebnog segmenta, koja je bitna za rekonstrukciju općeg duhovnog miljea srpskog i jugoslovenskog društva.

Pitanje tko smo i kamo idemo bilo je sasvim u skladu sa epohalnim promjenama koje su nastupile činom stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i ulaskom Južnih Slavena na "velika" vrata u porodicu evropskih država. Nakon izlaska iz višestoljetne dominacije neslavenskih naroda i njihovih kultura to pitanje shvatit će se kao kulturno-civilizacijski izazov ili šansa za kulturni prosperitet i afirmaciju južnoslavenskog nasljeđa u okviru evropskog kulturnog kruga, kao pripadnost univerzalnoj vertikali duhovne povijesti Evropljanina koju je karakterizirao humanizam, racionalizam i demokracija. Ovakva polazišta koja su, nesumnjivo, potvrdjivala jugoslavensku ideju u njenom temeljnom uporištu kao kulturno-integrativnu na unutrašnjem i vanjskom planu, podrazumijevala su, međutim, preispitivanje i nanovo definiranje kulturnog identiteta, u ovom slučaju srpskog naroda i projekcije njegovog razvoja u uslovima kada je i sama država izmicala bilo kakvoj jednostavnoj definiciji, prvenstveno zbog toga što je u svoj kulturni korpus uključivala različite tradicije jugoslovenskih naroda. Nacionalno i regionalno je upravo u području kulture bilo najizraženije i ako se traži nekakva *differentia specifica* u kulturi Južnih Slovena, onda je to mnoštvo regionalnih kulturnih modela i utjecaja, počev od srednjeevropskih, preko patrijahalnih, bizantijskih do orijentalnih i me-

diteranskih koji su činili, u većoj i manjoj mjeri, kulturni konglomerat unutar svakog jugoslavenskog naroda i unutar jedinstvenog državnog prostora. Stoga je pitanje kulturno-civilizacijske matrice postalo jedno od strateških pitanja kulturne politike koje će odrediti jugoslavenski prostor na unutrašnjem planu u smislu unifikacije ili koegzistencije različitih kulturnih modela, a na vanjskom planu u smislu identifikacije sa kulturnom paradigmom Zapada ili Istoka. Tim povodom, među srpskim intelektualcima, otvorena je rasprava o specifičnoj osnovi kulture srpskog naroda, njegove baštine, duhovnih uporišta i stremljenja, kao i određivanje prema tradiciji drugih jugoslavenskih naroda i onoga što se od ujedinjenja počelo nazivati jugoslavenskom kulturom. Sve to je, istovremeno, problematizirano i na globalnom planu u kontekstu evropske paradigme, kao jednog pola i sveslavenske ili slavenske kulture, kao drugog pola civilizacijskog određenja.

Raskid i sukob – samo dvije riječi su potrebne da se njima objasni izlazak jugoslavenskih naroda iz prethodnih državnih oblika egzistencije. Ali, u toj posvemašnjoj destrukciji “bivših” i “ropskih” života postavilo se pitanje granice. Šta uništiti, a šta ostaviti iz svog nasljeđa? Kako se uskladiti sa činjenicom da je višestoljetna istorija, u jednom trenutku, prestala postojati? Koje pjesme pjevati, šta slaviti? Kako iskazati novo vrijeme, a ostati na starim kulturnim odredištima? U nekim drugim vremenima možda bi takva pitanja ostala samo u ravni akademskih disputa oko antagonističkih koncepata kulture. U apokaliptičnom iskustvu Prvog svjetskog rata, u trenutku ostvarenja najvećeg političkog projekta južnoslavenskih naroda to, dakako, više nije bilo moguće. Raskid i sukob dominirali su i na prostoru kulture.

“Mi smo goli i čisti” – odjekivao je revolucionarni poklič Ljubomira Micića. “Jugoslavenska ‘kultura’ je tuđa divlja i gnjila jabuka” – poručivao je svima onima koji su željeli zadržati kulturni identitet iz prošlih vremena. Kulturna tradicija ne postoji, Kosovo više ne može biti inspiracija, počinje se iz početka – iz ničega. “Naša je prednost što nemamo ‘kulturne tradicije’ – pisao je Micić – Naša jedina tradicija: Kraljević Marko i Kosovo. Tu je stala naša ‘umetnost’. To je naše juče – barbarsko juče, a mi ne ćemo više da smo barbari. *Ne treba biti barbar!* To je naš heroizam mišica i srca koji je završio svoju epohu pod Rudnikom i na Kajmakčalanu. To je vreme kada je balkansko-srpski čovek kao barbar ropski umirao za *fizičku* slobodu i slobodu granica – za slobodu podjarmljene rase. Ali tu ne leži umetnost! Tu leži jedno mrtvo krvavo poglavlje. Danas treba borba za slobodu i afirmaciju duha svečovečjeg”.¹

Raskol je postao očigledan. Njega prati zahtjev za univerzalizacijom duha, za rušenjem svih granica tradicije koje sputavaju slobodu pojedinca. Nove generacije više ne vjeruju u ono u šta su vjerovali njihovi prethodnici.

1 Ljubomir Micić, *Duh zenitizma*, “Zenit”, 7 (septembar 1921), str. 4.

“Možda će iskati od nas i TRADICIJE i kontinuitet srpske književnosti – pisali su Miloš Crnjanski i Marko Ristić – Mislimo da u Beogradu treba zidati novo, i pisati novo, bez obzira na ono što je bilo. Za nama nema ničega što bismo mogli nastaviti”.² Ne samo na planu forme, već i na planu ideja. “Prekinuli smo sa tradicijom – pisao je Miloš Crnjanski – jer se bacamo strmoglavu u budućnost. Odbacili smo bivše zakone. (...) Odelili smo se od ovog života, jer smo našli nov. Pišemo slobodnim stihom, koji je posledica naših sadržaja. Tako se nadamo doći do originalnih, a to znači i rasnih izraza. Nismo odgovorni za svoje ja. Ne postoje nepromenljive vrednosti”.³ Izvršen je, dakle, kopernikanski obrt, umjetnost se okrenula čovjeku i postavila ga u centar univerzuma. Na čemu onda u budućnosti graditi identitet nacionalne kulture? Sigurno ne na kultu heroja i mučenika, poručivao je Svetislav Stefanović, on je civilizacijski potrošen a sa njim i pojedinac utopljen u kolektivnom usudu naroda. “Moralo bi se jednom osetiti i postati svestan – pisao je Stefanović – da isključivo kult heroja, i to heroja osvetnika, koji propoveda naša poezija, pripada prošlosti, dalekoj, vrlo dalekoj, i da se mora vaskrsavati, ne taj umrli i prošli kult heroja-osvetnika, no oni elementi koji mogu dati osnove našoj modernoj nacionalnoj kulturi, sadašnjoj i budućoj, koja mora prekužiti čoveka heroja, čoveka osvetnika, onako isto kao što su ga i drugi kulturni narodi, ispred nas i oko nas, prekužili, radi jednog višeg i boljeg, kulta milosrđa, svečovečanstva, dobre volje”.⁴

Ali odreći se “starog” nije, još uvijek, značilo biti siguran u to što se nudi kao “novo”. Posvemašnju zbunjenost i diskontinuitet uzora i uporišta najbolje ilustrira pitanje koje je postavio Branimir Ćosić: “Čime zameniti Kosovo?” Jer, tvrdio je Ćosić, sijenka Kosova je uklonjena, “a pitanje carstva rešeno” šta, dakle, dalje? “Šta smo u stanju – pitao se Ćosić – staviti na suprot oborene Golgote? Kakav ideal, dovoljno veliki, dovoljno čovečanski, dovoljno tragičan, možemo ponuditi ne samo nama, jednoj šaci idealista i zanesenjaka, već masi, građanima potonulim u bankarske i političke špekulacije, seljacima ubijenim gradom, sušom, menicama i glađu? Jer nama u ovom teškom času nije potreban samo oblik za našu misao, za našu filosofiju i umetnost: na mesto Kosova traži se jedna opšta narodna vera, traži se izgubljeni Bog, Bog koji je tako čudno bio spojen sa našom propašću i koji je ponovo, sa pobedom, odvojen od nas”.⁵

Kosovski mit koji je sublimirao ne samo historiju srpskog naroda, već, kao izvor inspiracije, odredio i njegovu kulturu, prestao je važiti onog trenutka kada je “carstvo” ostvareno, odnosno kada se srpstvo po prvi put

2 Urednici, *Za puteve*, “Putevi”, 3-4-5 (jun-juli-avgust 1924), str. 123.

3 Miloš Crnjanski, *Još godine 1920*, “Putevi”, 3-4-5 (juni-juli-avgust 1924), str. 110-111.

4 Dr Svet. Stefanović, *Reč dve o nacionalnoj kulturi*, “Pokret”, 7 (15. mart 1924), str. 99.

5 Branimir Ćosić, *Naši saradnici, Intimna govornica, Dragi g. Jankoviću*, “Novi vidici”, 3-4 (mart-april 1928), str. 272.

našlo ujedinjeno pod jednim državnim krovom. "Mi ne znamo – pisao je Vladimir Velmar-Janković – da li je umornija i bleđa tradicija Dušanova u nama ili ova skorašnija, Kosovska, ona koja je skoro sasvim iscrpljena. Jer sigurno je to da se kosovska tradicija istrošila sa našom pobedom, da se izživela, izgubila stvaralačku moć u skorašnjim našim naporima. A ona je stvarala naš novovekovni mitos, ona ga je inspirisala iznutricom trpljenja i borbe, junačkom legendom".⁶ Za Velmara-Jankovića, jednako kao i za Branimira Čosića, problem nije bio toliko u tome što se trebalo odvojiti od starih mitologema, koliko je problem bio u tome da se artikuliraju novi kultovi nacionalne kulture. Historija se završila i počela je budućnost a time i zebnja pred duhovnim horizontom koji se tek upinjao da se uobliči. "Danas smo na raskrsnici – pisao je Velmar-Janković – Danas se ničim ne podgreva stvaranje velikih istorijskih iluzija, koje vode narode kroz istoriju, kao što život za nešto sveto vodi pojedinca na velike puteve. Danas mi živimo bez idealizma, bez velikih ideja, bez ideala. I ničim se i ne ponosimo što je sadanje naše. A koliko malo sebe znamo u sadanjem času!"⁷

Justin Popović je napuštanje kosovskog uporišta doživljavao mnogo dramatičnije i cijeli problem je postavio, u etičkoj ravni, kao gubitak osnovnog sistema vrijednosti što je, po njegovom mišljenju, nedopustivo za duh jednog naroda. On je navjestio da se i Srpska pravoslavna crkva ne može mimoći u definiranju pravca kojim će krenuti srpska kultura. "Nije samo mašinizam i tehnicizam kriv – pisao je Jeromonah Justin – što mi danas stojimo duhovno i kulturno niže od našeg pretkosovskog slobodnog čoveka; čim se zagledamo u sebe, i osmotrimo ostatke dugog ropstva, naša svest nam traži priznanje da još mnoge tragove toga ropstva i turskog i srednjeevropskog prethodno uništimo da bi svesnijim očima mogli ugledati pravu hijerarhiju naših vrednosti, da dobijemo sklonost za njihov unutrašnji smisao i, što je glavno, za njihov kult. Ali kult se stvara opet tradicijom, ona mu pozajmljuje pravu inspiraciju; a naše je društvo toliko sirovo u svojoj nerazvijenosti i surovo u svome od Evrope preuzetom pozitivizmu, i još uz to posle oslobođenja potpuno lišeno zanosa jednog kosovskog mitosa, da je nemanje kulta ni prema čemu, i ni prema kome, postala glavna karakteristika vladajućeg mentaliteta".⁸

Problem kulturne orijentacije nije, dakle, bio rezultat samo dubokog preispitivanja svega što se na tom planu postiglo, nije iskazivao samo nezadovoljstvo sa postojećim kanonima, potrebu da se poput "krsta" stresu sa ramena. Problem kulturne orijentacije bio je direktno vezan za pitanje

6 Vladimir Velmar-Janković, *O ovom našem vremenu*, "Misao", XXI/1-2 (1-16. maj 1926), str. 2.

7 Isto.

8 Jeromonah Justin, *Između dvaju kultura: evropske-čovečanske i svetosavske Bogočovečanske*, "Narodna odbrana, 45 (4. novembar 1928), str. 713.

nacionalne autoidentifikacije u situaciji postojanja jedne nove države, zajedničkog života sa narodima i kulturama koje su se do tog trenutka čak smatrale za neprijateljske. Kultura, jednako kao i društveni život u cjelini, morala se definirati i na nekim univerzalnim pretpostavkama, na ideji moderne nacije i modernog duha kao integrativne formule unutar jugoslavenskog, ali i evropskog prostora. Zato je, pored crkve, i politika ušla u kulturu kao arbitar. Upravo se to može pročitati u članku Mirka Kosića kada je problematizirao sva dotadašnja arhaična uporišta na kojima se gradila srpska nacionalna svijest. "Držimo da polazna tačka naše političke akcije – pisao je Kosić – t.j. našeg delanja, s obzirom na celinu i na neke njezine trajnije interese, treba da je svest o tome da naša dosadanja nacionalna ideologija, tradicije Dušanovog carstva (tradicije koje su u svesti naših narodnih slojeva potpuno neistorijski izradene i održane), Kosova, pravoslavnog Slavenstva, i t. d., ne mogu nas voditi u periodu kada je završeno razračunavanje sa Azijatima, kada se okrećemo prema Evropi i treba da uđemo u nju ne više kao neka porobljena hrišćanska raja, koja ima prava na simpatije humanitaraca zbog Čerkesa Kurda, Arnauta, janičara, dahija, zbog otmice dece i matera, zbog šumskih zbegova i herojskih podviga očajnika".⁹ Nacionalno ideološka matrica i njena duhovna i integrativna uporišta su iscepljena, poručivao je Kosić, a njena romantičarska aura ne može pratiti modernizacijske procese ne samo u ravni kulturno-civilizacijskih paradigmi, već i u ravni političke akcije.

Modernost, moderna nacija nužno su tražili prilagođavanje. To nije sporio ni Rastko Petrović kada je pisao o pravcima razvitka kulture, o potrebi da se tradicija redefiniše na način koji bi odgovarao "duhu vremena". "Mi kao nikada do sada – tvrdio je Petrović – prisustvujemo, ne propadanju narodnih običaja, već novoj reorganizaciji njihovih vrednosti, promeni spoljašnjih oblika itd. Ulazeći u jedno tesno opštenje sa modernim svetom, mi kao mlada i sveža rasa, ne bi mogli ostati konzervativni u svome narodnom životu, već da ne bi vezali sami sebe, bićemo primorani da jedinstvo i identitet svoga rasnog duha izrazimo postupno drugim duboko ličnim gestovima koji će biti pogodniji modernom životu naroda".¹⁰

Duh starog svijeta, duh patrijahalne kulture očigledno se gasio. Nesklad između njega i modernog duha bio je nesklad između dvaju kultura koje su ostale da žive uporedo, uslovljavajući "dihotomiju kulturne svesti". Drugim riječima, inertnom tradicionalizmu koji se zasnivao na istočnjačkom pasivizmu oštro se suprotstavila dinamična logika evropskog modernizma čiji se aktivizam zasnivao na uvjerenju da će nova realnost revolucionarno preobraziti tradiciju i duh naroda.¹¹ Preobražaj je, dakako, podrazumijevao i

9 M. M. Kosić, *Zadaci naše nacionalne politike*, "Letopis Matice srpske", 303/3 (1925), str. 163.

10 Rastko Petrović, *Naša narodna poezija i današnji narodni život*, "Vreme", 12. avgusta 1924.

11 Predrag Palavestra, *Nasleđe srpskog modernizma, Književne teme VIII*, Beograd 1985, str. 95.

traganja za novim kulturno-civilizacijskim uporištima i upravo će se na tom pitanju srpski intelektualci najviše i polarizirati, formirati nepomirljive tabore koji će u sferi duha branti koncepciju kulture Zapada, ili alternirati evropsku kulturu sveslavenskom integrativnom formulom ili kulturom Istoka i pri tome zadržati neke elemente stare kulturne matrice ili ući u revolucionaran, gotovo nihilistički obračun sa svim kulturnim vrijednostima koje je baštiniio srpski narod.

Antievropski diskursi: Slaveni će preporoditi Zapad!

Zašto protiv Evrope? Zato, odgovara Justin Popović, što je izdala Boga. Kako ga je izdala? Odgovor: humanizmom i racionalizmom; uvjerenjem da je sve moguće spoznati umom; univerzum postaje saznanat čovjeku i on kroz racionalizam artikulira osnovni humanistički postulat – čovjek je mjera svih stvari. Čovjek je, dakle, umom emancipiran od božanskog autoriteta, on je autonoman i odgovoran za svoju sudbinu. "Humanizam je logičan svojom specifičnom logikom – pisao je jeromonah Justin – kada odriče Boga, jer je čoveka proglasio za boga. No dovedena do kraja, ta logika odriče i svet i čoveka. Akosmizam je najprirodnija i najlogičnija posledica ateizma. Jer čovek koji svesno odriče Boga, ne može završiti odricanjem sveta i čoveka samo u tom slučaju, kada bi mogao osmisliti i opravdati i svet i čoveka. A da je to za njega nemoguće, čovek je to mnogostruko i neporečno dokazao".¹² Čime dokazao i kako dokazao? Humanistička i racionalistička civilizacija, njena nauka i tehnika, u ime progressa, odgovorna je za najveću regresiju u svjetskoj historiji, za krvavi rat u kojoj je um upotrebljen za barbarski obračun sa čovjekom. "Humanizam je umorio čovjeka – tvrdio je Justin Popović – i očajno razočarao. Umoran je čovek od čoveko-poklonstva; umoran i očajno nesrećan: Mučeci čoveka do užasa, humanizam je izdanuo kroz nebivali delirijum: kroz evropski rat. I ostavio čoveka na groblju, na evropskom groblju. I on – umoran od nesreće, natovaren teškim bremenom egzistencije, pritisnut evropskim grobljem, jeca i čeka da ga neko odmori i oslobodi teškog bremena".¹³

Kako, dakle, u skladu sa takvim idejama graditi srpski kulturni identitet i u kom pravcu uputiti kulturu? Moguća dilema je artikulirana na slijedeći način: "Mi živimo na geografskoj i duhovnoj vododelnici između dva sveta, između Istoka i Zapada. (...) S jedne strane dušu našu privlači metežni Zapad magnetskom težom svojom, s druge – mami nas spokojni Istok tajanstvenom krasotom svojom. Pod politiranom korom Zapada tutnje vulkanske protivrečnosti; pod hrapavom korom Istoka šume bogočežnjive po-

12 Justin St. Popović, *Religiozni pregled, Krizis humanizma*, "Raskrsnica", 13-14 (april-maj 1924-25), str. 71.

13 Isto.

nornice duha. I nas rastržu dva različita sveta. Kuda ćemo ići: na Istok ili Zapad?”¹⁴ Naravno, pitanje koje je postavio Justin Popović nije bilo retoričko, niti je izražavalo dilemu, odgovor je unaprijed sugeriran. Naime, posve je jasno da se evropska kultura ne može uklopiti u ono što će on definirati kao “kulturu svetosavskog Bogočoveka”, jer evropska kultura počiva na čovjeku kao temelju, čovjekom se iscrpljuje njen plan i cilj, njena sredstva i sadržina.¹⁵ Humanizam je, dakle, njeno izvoriste, sva je “izgrađena na sofističkom principu i kriterijumu: čovek je mera svih stvari, vidljivih i nevidljivih, i to – evropski čovek”. Isto tako, po Popovićevim tvrdnjama, pored evropocentrizma evropsku kulturu karakterizira i materijalizam, njena etika je fetišistička, ona je ubivši Boga u sebi ostala bez duše. Šta ostaje od čovjeka kada mu se oduzme duša? Leš – odgovorio je jeromonah Justin, “uniformisana ilovača”. Nasuprot toj i takvoj kulturi Zapada stoji kultura Istoka, bogočovečanska kultura. “Bogočovečanska kultura – pisao je Popović – preobražava čoveka iznutra, ide iz unutrašnjeg ka spoljašnjem, iz duše ka telu, prerađuje dušu, i dušom – telo. (...) Bogočovek preobražava najpre dušu, a zatim telo, preobražava materiju. Cilj je pravoslavne kulture: preobraziti ne samo čoveka i čovečanstvo, već kroz njih i svu prirodu”.¹⁶ Zaključak je jasan, “čovjek je veliki jedino s Bogom” i zato dilema da li krenuti evropskom čovjeku ili svetosavskom Bogočovjeku za Justina ne postoji. “Pođeš li prvom – pisao je – pretvorićeš se u prolaznog moljca; pođeš li drugom, pretvorićeš se u besmrtnog tvorca, tvorca pravoslavne kulture”.¹⁷ Po shvaćanju Justina Popovića, kultura je način čovjekovog traganja za Bogom u sebi i svijetu, a postojanje Bogočovjeka proizlazi iz prirode ljudske ličnosti, ljudskog duha i iz njegovih duhovnih i kulturnih tvorevina.¹⁸

Stavovi Justina Popovića nisu, međutim, objašnjivi samo kroz religioznu recepciju čovjeka i njegovog svijeta, na način da su suprotstavljeni laičkom problematiziranju kulture i njene misije. Riječ je zapravo o filozofskom utemeljenju “pobune” protiv Zapada koju će pojedini srpski intelektualci, pozivajući se prije svega na Dostojevskog, učiniti jednom od kulturnih opcija. Na to je mislio Miloš Đurić kada je tvrdio da Dekartov *cogito* i Kantova izjava da “izvan našeg saznanja nema ničega s čime bismo svoje saznanje mogli uporediti”, zapravo značila preskakanje prvobitnog stadija doživljaja u kojem je čovjek iskorijenjen iz “svebića”, a da se, s druge strane, protivno tome, slavenska misao ne vezuje za osnove života bića transformativnim razumom, već misterijom prvobitnog-neposrednog doživljaja.¹⁹ Šta je, u tom

14 Jeromonah Justin, *Između dvaju kultura*, str. 723.

15 Isto.

16 Jeromonah Justin, *Između dvaju kultura: evropske-čovečanske i svetosavske-Bogočovečanske*, “Narodna odbrana”, 46 (11. novembra 1928), str. 747.

17 Isto, str. 748.

18 Milan Radulović, *Modernizam i srpska idealistička filozofija*, Beograd 1989, str. 156.

19 Miloš Đurić, *Pred slovenskim vidicima, Prilozi filozofiji slovenske kulture*, Beograd 1928, str. 41-43.

smislu, filozofija koju je ponudio Dostojevski? On je ideju čovjeka iskazao pojmom Svečovjeka ili, kako je to objasnio Đurić, "moć ruskog nacionalnog duha da se proširi do najširih granica, njegovu težnju ka svečovečnosti, ka ekumenizaciji čovečanstva, ka familiarizaciji globa".²⁰ Da li to isto želi i Zapad? Naravno, odgovorio je Đurić, ali on taj ideal shvaća vještački, mehanički, materijalistički i despotski. Ako je u ideju Svečovjeka utkana vizija Krista, kako je onda moguće govoriti o fundamentalnim razlikama kršćanske eshatologije Rusije i Evrope? Evropski Krist je "despotski" jer ljude ujedinjuje "krvlju i mačem", a slavenski Krist, kako ga je tumačio Dostojevski, je neokaljan: "Na otpor Zapadu treba da sine naš Hristos, koga smo mi sačuvali, i koga oni nisu ni poznavali".²¹ Za Đurića je to polazna osnova diferenciranja između onog što se može nazvati potencijalom slavenske kulture i onog što se može okarakterizirati kao evropsko kulturno iskustvo. Ali, otkud mi-ješanje ideje Boga sa kulturom? Jednako kao i ostali pravoslavni mislioci i Miloš Đurić je vjerovao da je Bog imanentan svijetu, da živi u čovječjem duhu, a ne samo u vaseljeni.²²

Kakva su, dakle, u skladu sa ovim premisama, kulturna određenja onog što se može nazvati "slavenska duša"? "Između Evrope i Azije – pisao je Đurić – stenje u porođajnim bolovima slovenska duša. Tu dušu ne muče evropski tehnički grčevi; daleko je od paroksizma teokratije koju nam kao baštinu ostavi *Imperium Romanum*; ona ne boluje od evropskih konvulsija moći, vlasti i kapitala; nju, slovensku dušu, koju nosi Dostojevski, Čadajev, Solovjov, Tolstoj, Mereškovski, Velimirović, Srpska Narodna Pjesma, umiva proletnja rosa prvih hrišćanskih dana. Slobodna od tiranskih koncepcija države i društva, iskonska religiozna svest slovenska titanski se pobunila protiv zahteva evropske države da postane crkva, i hoće da ovaputi Treće Carstvo".²³ To ipak nije značilo da Miloš Đurić odbacuje posve evropsku kulturnu paradigmu i prihvaća Rusiju kao duhovno uporište. On je jednostavno želio da, kako je istakao, kulturni izraz jugoslavenskog prostora bude "dete oca Zapada, koji predstavlja muški princip, energiju i tehniku, i od majke Azije, koja predstavlja ženski princip, harmoniju i etiku".²⁴ Treba pomenuti da je pod Istokom Đurić podrazumijevao, pored Rusije, i Aziju, odnosno, prije svega, Indiju. U tako shvaćenoj kulturno-civilizacijskoj podjeli, Slaveni su narod koji izmiče identifikaciji sa Istokom ili sa Zapadom i zato je njihova misija u sintetizi ta dva kulturna kruga. "Mi Sloveni – pisao je Đurić – koji nismo ni Istok ni Zapad, nego živimo između Istoka i Zapada, imamo

20 Isto, str. 56.

21 Isto.

22 M. Radulović, *Modernizam i srpska*, str. 203.

23 M. Đurić, *Pred slovenskim vidicima*, str. 57.

24 Isto, str. 65.

za misiju da, u jednoj višoj kulturnoj sintezi, sjedinimo ta dva tipa života: život Istoka u prostoru i život Zapada u vremenu; da spojimo okcidentalnu praksu i krik i orijentalno veliko ćutanje i mir. Da damo jednu životniju kulturu, jednu bogatiju sintagmu, u kojoj bi, na jedan organski način, bili spojeni večni sadržaji kultura istočnih i zapadnih. Da naporedo raste Drvo Poznanja i Drvo Života”.²⁵

Đurićeva ideja sinteze Istoka i Zapada kao stvaralački odgovor na krizu civilizacije nije svim srpskim intelektualcima izgledala moguća. Neki su, šta više, smatrali takav spoj neprirodnim i nemogućim. Radoje Marković, na primjer, tvrdio je da se ljudske aktivnosti mogu podijeliti na dvije grane: materijalnu i religijsku. Iz njih se rađa društvo i evolucijom formira njegova kultura koja, pak, zavisi od izbora između ta dva određenja. Primjer Amerike, po njegovom mišljenju, pokazuje da ona u svojoj filozofiji materijalizma nikad neće dati nešto “veliko izvan dimenzija i vremena”, kao što Indija, kao primjer drugog puta, nikad neće moći stvoriti državu u evropskom smislu. “Kaže se da ćemo mi – pisao je Marković – pošto se nalazimo između Istoka i Zapada, i pošto imamo u sebi osobine i jedne i druge strane, moći da stvorimo novu kulturu. Da će se u nama spojiti ta dva za sada postojeća kulturna pola. Ja pesimistički gledam na ovu vrstu sinteze i sa Kiplingom bih se složio radije kad kaže: East is East and West is West and never the twain shall meet”.²⁶ Mogućnost sinteze jednog i drugog kulturnog pola Marković je doživljavao i kao sastavni dio imperijalne politike Zapada. Drugim riječima, internacionalizacija koja je postignuta širenjem nauke i tehnike dolazi iz “srca nasrtljivog Zapada, kulturtregera čovečanstva, i ima odjeka svuda gde ima poluinteligenata”. Marković inzistira na razlikama, nalazeći ih i u vidnim “karakteristikama rasa”, što je još jedan argument za tezu da nema mogućnosti za ostvarenje svečovečanskog carstva. “Vodeni lažnom širokogрудоšću modernog duha, – pisao je – mi nesvesno idemo nemogućnom. Moderni duh, koji je intelektualizacija zapadnoevropskog materijalizma, produžuje davno prihvaćenu zabludu svečovečanskog carstva. On je inkarnacija zapadnjačkog idejnog imperijalizma koji se podlo, možda i nesvesno pošto je u krvi, krije za maskom ideala. Kao ogromna sipa, svojim je idealima zapad obavio ceo svet i pomoću njih, ogromnim pipcima svoje Industrije-Nauke, siše, erpe svoju snagu iz krvi zaslepljenih naroda. Ta širokogrudost, plod nemoći ili maska zločina, vodi krahu sredina koje je budu prihvatile i oslobođenju onih koje su uspele da se od nje sačuvaju”.²⁷

Dilema Istok-Zapad mogla se shvatiti i kao tragični usud jedne kulture na raskršćima civilizacija. Ili je bar tako doživljavao Vladimir Vujić. “Kultura

25 Isto, str. 64.

26 Radoje Marković, *Problem naše orijentacije III*, “Raskrsnica”, 17-18 (avgust-septembar 1924-25), str. 27.

27 Isto,

je naša tragične sudbine – pisao je Vujić – po onoj svrsi koja joj je providenjem postavljena, po onoj misiji koja joj je dodeljena u razvitku sveta. Ona je tragična i po tome što se razvija i otpočinje život na tlu graničnom, opasnom, preko koga večno vihore besne snage istoriskih nadiranja”.²⁸ Posebno je tragičnom, po mišljenju Vujića, čini bliskost sa Evropom, sa njenim racionalizmom i duhovnim uništavanjem čovjeka. Zato će istaći potrebu otpora, nepokolebljive negacije. Mi nismo Evropa, mi nismo Evropljani – tvrdio je Vujić, jer osjećanje života “koje mi razvijamo daleko je od osećanja života koje je razvila i do nemogućnosti dovela Evropu”.²⁹ Za njega je Evropa zapravo inkarnacija brutalnog razumnog nasilja, dok je srpska kultura projektirana kroz duhovnu ljubav, čovječnost i pravdu. “I onda se može shvatiti – pisao je Vujić – koliko je opravdana mirnoća kojom se može tvrditi: ne, mi nismo Evropa! Nije slučajna, nije uzaludna, rasna izvesna otpornost naših najboljih ljudi protiv duha Zapada. To se ne može nikako kvalifikovati kao ‘nazadnost’ ili ‘primitivnost’: to je sveže i pouzdano osećanje našeg duha pa ma ono bilo iskazivano, katkada i načinima nesavršenim pa i teškim i mucavim”.³⁰ Negacija Evrope nije značila i odvajanje od nje. U Evropi se može bivati samo ako postoji mogućnost njene promjene, a promijenit se može samo pomoću “slavenske duše”. Zato je Vujić tvrdio da misonarska uloga “naše nacije” nije megalomanija niti utopija ona je, naprotiv, “uslov obnove snažnog nacionalnog života, realni osnov na kome se ima izgraditi duhovni život nacije, jedini stvarni temelj na kome se može razviti savremeni jugoslovenski nacionalni realizam”.³¹

U potrazi za novim kulturnim identitetom ili za preciznim kulturno-civilizacijskim određenjem uvedena je, dakle, ideja misije. Jugoslavenski kulturni prostor unificiran je pojmom “slavenske duše” i identificiran sa slavenstvom uopće, kao antitezom inorodnim Evropljanima i njihovoj kulturi koja počiva na racionalizmu i materijalizmu. Ali i Evropa je dala povoda takvim stavovima. U evropskoj poslijeratnoj kulturi počinje istraživanje svega onoga što predstavlja naličje logike, reda i razuma. Pobunjeni Evropljanin teži duhovnom preobražaju koji će dovesti do njegovog istinskog uspostavljanja odnosa sa svijetom. “Razum, svemoćni razum, javlja se kao optuženik, i to nemi optuženik: ona ne može ništa da kaže u svoju odbranu”.³² Zato će možda biti shvatljive arogantne izjave predstavnika jedne malene evropske kulture da su oni pozvani, u okviru slavenskog bratstva, da preporode

28 Vladimir Vujić, *Vidovdanska razmišljanja o kulturi, Naša tragičnost*. “Narodna odbrana”, 24 (7. jula 1929), str. 452.

29 Isto, str. 452.

30 Isto.

31 Vladimir Vujić, *Slovenski život, Odgovor “Obzoru”, Povodom prigovora članku “Misija slovenstva” (“Obzor” od 18. marta t.g.)*, “Narodna odbrana”, 14 (7. april 1929), str. 232.

32 Moris Nado, *Istorija nadrealizma*, Beograd 1980, str. 20.

društvo Zapada. "Vera u slovensku misiju u svetu evropskom, možda i u svetu uopšte, – pisao je Vladimir Vujić – nije samo 'radna hipoteza' danas kad su mnoge stvari, u novom poretku duha i misli, dobile i na zapadu novi vid i nove smernice. U velikom obrtanju vrednosti u kome ima da iščezne materialističko shvatanje sveta i života, shvatanje slovenskog duha mora biti moćan činilac, po prirodi svoje duševnosti, po prirodi svog nepatvorenog duhovnog stava".³³

Što je za Vujića bio tragičan usud jedne kulture, za druge je mogla biti inspiracija. Vladimir Velmar-Janković je dilemu Istok-Zapad shvatio kao inspirativni podsticaj u traganjima za kulturnim identitetom. "Naš stav prema bogu i svetu, – pisao je – naš odnos prema sadanjoj kulturi sveta, naš položaj između polutaka Istoka i Zapada, – to bi činilo osnovu probuđene kulturne savesti, to stvara jake životne kolektivne iluzije, ili bolje reći ideale, bez kojih život pojedinca i naroda spada na nivo besciljne mehanizacije živih snaga".³⁴ Ali to nije značilo da se Velmar-Janković nije opredijelio između ponuđenih uzora. Njega, jednako kao Popovića, Đurića i Vujića privlače neistraženi prostori slavenstva, jednako kao i oni, on vjeruje u misiju, kulturnu misiju slavenskih naroda koji tek treba da se "probude". Pri tome, Zapad može biti prihvaćen samo u jednoj sintetiziranoj varijanti koja će, na kraju, možda dovesti i do novog tipa čovjeka. "Cljevi naše istorijske misije – pisao je Vladimir Velmar-Janković – mogu da se kreću u punom obimu upražnjavanja i podele snaga u svim mogućim varijantama između želja za jednom integralnom slavenskom kulturom, za slavenskim mirom, slavenskom religijom, društvom više pravednosti, više duhovnosti, koje bi bilo nosilac ove ili one socijalne vere, restauracije hrišćanstva ili nekih novih sinteza duhovnih moći Istoka i Zapada, nosilac jednog novog tipa čoveka, koji bi stajao iskusniji nad čovečijom prošlošću i slobodnijim očima tražio svog boga".³⁵

Otkuda ideja sveslavenskog mesijanizma? U srpskoj, ali i hrvatskoj kulturi, ona nije nova. U XIX stoljeću na južnoslavenskom prostoru popularne su ideje ruskih slavjanofila ne samo kao način da Južni Slaveni povrate svoj izgubljeni dignitet pred Evropom, već i kao integrativna formula koja je panslavensku ideju najuže vezala za jugoslavenski koncept integracije. Upravo je to tvrdio i Miloš Milošević u svom članku Pad Zapada i sveslovenski mesijanizam. Pri tome je slavjanofile dijelio u dvije grupe: jednu, čiji je zadatak "religiozno-moralna misija" (Ljeontijev, P. Preradović, A. Mickijević, Solovjev, Štrosmajer, Tolstoj, Dostojevski i neo-slavjanofili) i drugu, koja ima revolucionarni karakter i svoj cilj artikulira kao "kulturno-socijalni mesijanizam" (Hercen, Danilevski, Sv. Marković).³⁶

33 V. Vujić, *Slovenski život, Odgovor "Obzoru"* , str. 233.

34 V. Velmar-Janković, *O ovom našem* , str. 5.

35 Isto, str. 8.

36 Miloš M. Milošević, *Pad Zapada i sveslovenski mesijanizam – Prilog problemu naše*

Kako se definira mesijanizam? Za Markovića je to jedna naročita vrsta misticizma, a mesijanski misticizam jeste, kako je pisao, vjerovanje pojedina, grupa ili naroda da su izabrani od strane Boga, Sudbine ili Ideje da ostvare određen zadatak i postignu neki cilj.³⁷ Šta, u tom smislu, znači slavenski mesijanizam? "Slovenska psihologija – tvrdio je Milošević – i slovenska misao duboko su prožeti mesijanizmom, mističnim verovanjem da su Sloveni 'novi izabrani narod Božji' koji u životu čovečanstva ima da ispuni jednu naročitu misiju. Oni su narod 'bogonosac', koji u svojoj neoskrvnjenoj utrobi nosi novi zavet Duha, da ga iznedri kad za to bude došlo vreme. Na međama Istoka i Zapada, slovenski svet su zapljuskivali talasi sa sviju strana, taložeći u njemu i mulj i biser. Sloveni su uzimali i čuvali duboko u sebi sve što je bilo dragocenije. I nadaju se da jednoga dana, obogaćeni svime tim, stupe i oni u arenu svetske istorije".³⁸

Ideja slavenskog mesijanizma najuže je povezana sa idejom "propasti" Zapada, odnosno sa uvjerenjem da se poslijeratna Evropa nalazi pred civilizacijskim kolapsom koji se manifestira u sferi morala, ideja i disolucije dotadašnjih kulturnih koncepcija građanskog društva. Miloš Milošević je tvrdio da poslijeratna Evropa živi u očekivanju katastrofe, da genije "istorijskog stvaranja" napušta evropsko tlo, da je "gordi" Zapad izgubio svoje samopouzdanje, da je počeo da sumnja u vječitost "zgrade svoje civilizacije". Zašto? Zato, odgovorio je Milošević, što je Zapad afirmirao ideju da je "rat otac sviju stvari", da je "čovjek čovjeku vuk".³⁹ Ideja antropološkog pesimizma jeste, dakle, ključna za razumijevanje evropske novovjekovne civilizacije i ona je ta koja će dovesti Evropu do propasti. S druge strane, ideja antropološkog optimizma koja negira postulat *homo homini lupus* tvrdnjom o fundamentalnoj dobroti ljudi, pripada slavenskim narodima i upravo je ta neiskvarena vjera u čovjeka potrebna da se obnovi društvo Zapada.

Pristaše uvjerenja o misiji Slavena nisu svoje uporište našli samo u starim i novim slavjanofilima. Presudnu potvrdu za ispravnost njihovih teorija dala im je knjiga koja je svojim kontraverzama zatalasala evropske intelektualce. Riječ je o djelu Oswalda Spenglera Propast Zapada. Njegova pesimistička vizija svjetske historije koja u svom cikličnom kretanju rađa kulture koje, poput živog organizma, prolaze kroz faze djetinjstva, mladosti, zrelosti i starenja, dakle idu u susret svojoj tragičnoj sudbini, koja je neumitna, postala je vrlo popularna među pristašama ideje slavenske misije. Upravo će se na Spenglera pozivati Miloš Milošević kada je tvrdio da se historijske perspektive prenose na Istok, posebno na slavenski svijet.

kulturne orijentacije, "Raskrsnica", 3 (juni 1923-24), str. 30.

37 Isto, str. 29.

38 Isto, str. 28.

39 Isto, str. 25.

Naravno, među srpskim intelektualcima bilo je i onih koji se nisu slagali sa mišljenjem da je Zapad propao ili propada, a ponajmanje sa idejom da se kulturi Istoka, u sazajnom pogledu, treba dati preimućstvo. U tom smislu, kao tipično, može se izdvojiti mišljenje Branislava Krstića koji je polemizirajući sa Vladimirom Dvornikovićem, poznatim hrvatskim filozofom, osporavo njegovu glorifikaciju Istoka i apokaliptični mesijanizam slavenstva kao kulturnu alternativu zapadnoj civilizaciji. Ako je i tačno da je evropska nauka zanemarila čovjeka, znači li to da je to isto uradila i zapadno-evropska kultura – pitao se Krstić. Jer ako se pretpostavi da je ta kultura dala samo nauku, tek tada bi Dvorniković bio u pravu. Ali, zar se Evropa ne ponosi isto toliko Danteom i Šekspirom koliko Galilejem i Kopernikom? Riječ je, dakle, o jednom integralnom poimanju kulture koja obuhvaća sve vidove kreativnosti ljudskog duha. Iz evropski kulturnog korpusa stoga nije moguće izdvojiti nauku a pri tome zaboraviti na umjetnost.⁴⁰ Dvornikovićevo uvjerenje da Istok može dati čovječanstvu ono što mu Zapad uskraćuje, Krstić je okarakterizirao kao emocionalni diskurs jer, po njegovom mišljenju, Dvorniković voli Istok zato što se osijeća Slaven. Ipak, to još uvijek ne znači da se taj Istok "sa dušom" može proglasiti sazajnom alternativom, odnosno intuitivno poimanje svijeta pretpostaviti njegovom racionaliziranju. "Šteta je samo – to velika šteta – ironizirao je Krstić – što D.(vorniković) nije stigao da kaže kako to Orientalac shvata tu bitnost sveta, do koje Evropljanin uopšte nije u stanju da dopre. Nama se čini, da u koliko je čovek primitivniji, u toliko je više uveren u realitet spoljašnjeg sveta, onako kako mu je on preko njegovih čula neposredno dat, i da Orientalac zbog svoje senzibilnosti i nižeg stupnja kulture uopšte i ne postavlja pitanje: šta se krije iza prividnog spoljašnjeg izgleda stvari".⁴¹ Kako se, uostalom, uopće došlo na ideju o propasti Zapada – pitao se Krstić? Nije slučajno što je populariziraju Nijemci, odgovorio je, koji "sada snose posledice svojih pogrešaka, i izgleda im da će sa njima zajedno propasti ceo svet". Svijet, dakako, neće propasti niti će Slaveni spasiti Zapad. Jer, tvrdio je Krstić, Slaveni mogu unoseći novu životnu i duhovnu snagu "ne spasiti zapadnu kulturu od propasti – jer njoj ta opasnost ne preti – već plodno uticati na njen dalji razvoj i usavršavanje".⁴²

Ali, bez obzira na Krstićevu intervenciju, antievropeizam je sve više dominirao u kulturnoj javnosti. Razloga za to, sudeći po argumentima koji su pratili takvo opredjeljenje, moglo je biti nekoliko: 1) rat kao tragično iskustvo koje je dovelo u pitanje sve vrijednosti evropske civilizacije; 2) baštinjenje slavjanofilskih idejnih tradicija koje su bile komplementarne socijalnoj (seljačkoj) i kulturnoj (pravoslavnoj) strukturi srpskog i dijela

40 Dr. Branislav Krstić, *Kriza zapadno-evropske kulture*, "Pokret", 5 (1. mart 1924), str. 67.

41 Isto.

42 Isto, str. 68.

jugoslavenskog društva; 3) stvaranje nove državne zajednice koja se u kulturnom smislu shvatila kao tabula rasa i 4) prirodan otpor kojeg su mali narodi i periferne kulture u borbi za svoj individualitet pružale univerzalističkom kulturnom konceptu Evrope kojeg su doživljavale kao imperijalizam. Naravno, često su se, u argumentaciji antievropskih stavova vezanih za kulturni koncept, navedeni razlozi javljali zajedno ali su, ponekad, problematizirani i pojedinačno kao polazne osnove za razmatranje odnosa prema Istoku i prema Zapadu. Ipak, u svim određenjima bitnih karakteristika kulturnog identiteta, kao neka vrsta lajtmotiva, protkana je teza o sudaru dva svijeta, o nepomirljivom sukobu Istoka i Zapada. Ona će jednako okupirati umjetničke konzervativce i avangardiste, političke liberale i ljevičare, drugim riječima, intelektualce različitih profesionalnih opredjeljenja, nezavisno od toga da li je polje kulture njihova specijalnost.

Primjera radi, još je 1918. godine, u okviru Jugoslovenske demokratske lige, Jovan Cvijić formulirao ideju "jugoslavenske civilizacije" da bi je kasnije, tokom 1922. godine, najuže vezao za pojam "slavenske civilizacije". Polazeći, naime, od činjenice da slavenski narodi poslije Prvog svjetskog rata konačno imaju svoje nacionalne države, a time i mogućnost razvitka samostalnih kultura, Cvijić je vjerovao da se njihov krajnji cilj može definirati kroz potrebu stvaranja vlastite civilizacije. "Mislimo ovo: da se slovenski narodi svojim duhom i na svoj originalan način – pisao je Cvijić – izraze u organizaciji države, u načinu i pravcu socijalnog i ekonomskog rada, i naročito u nauci i umetnosti; da njihove civilizacije ne budu kopije nekoga od postojećih tipova evropske kulture, već da organski izrastu iz narodnog duha, i da se osnivaju na njegovim najoriginalnijim i najplodnijim osobinama".⁴³ Vjerujući da Slaveni imaju posebne antropološke i kulturne osobine u odnosu prema evropskom etničkom konglomeratu, Cvijić je istovremeno na slavenskoj sličnosti utemeljio sveslavensku integrativnu ideju objedinivši je pojmom slavenske civilizacije. "... Sloveni kao celina – pisao je – i njihove pojedine grupe, imaju u mnogome drukčije osnovne psihičke osobine nego ostale velike etničke grupe u Evropi, i zato u mnogome na drukčiji način reagiraju na pojave spoljnog sveta i života. A budući da su slovenski narodi po najdubljim psihičkim osobinama srodni, mnoge će se struje njihova rada stopiti, i tako sintezom postati *slovenska civilizacija*, kao novi tip. Nadajmo se, da će se ona moći bliže primate istini, pravom životu i Bogu, nego sadašnje evropske civilizacije".⁴⁴

Da se južnoslavenski prostor na kulturnoj i socijalnoj ravni ne može identificirati sa Evropom, tvrdio je i Đorđe Tasić. Početna pretpostavka za takav stav proizlazila je iz realnih okolnosti života na Balkanu i zato je, za

43 Jovan Cvijić. *Osnovi jugoslovenske civilizacije*, "Nova Evropa", VI/7 (1, XI 1922), str. 212-213.

44 Isto, str. 213.

razliku od Cvijića, bio manje uvjeren u civilizacijske potencijale prostora koji se tek trebao definirati. "Pustimo uostalom zapadno-evropsku kulturu – pisao je Tasić – i recimo kapitalizam, i recimo, materijalizam koji zahvataju manje više sva društva. U takom stanju stvari mi moramo učiniti napore u svima mogućim oblicima socijalne i kulturne aktivnosti da stavimo i središte našeg života više neposrednosti, prostote i jednostavnosti, više srca, zanosa, više hrišćanske ljubavi i religije, pa ma i onog ruskog ili našeg specijalnog balkanskog sagorevanja duše u unutrašnjim kontradikcijama. Naša istorija ropstva i mučne borbe oslobođenja i, s druge strane, na(š) dug život u patrijahalnim oblicima, naša socijalna struktura jednog seljačkog naroda – jasno nam kazuju ko smo mi i šta ima u nama".⁴⁵ Ovakvo razumijevanje kulturne matrice nije, međutim, podrazumijevalo i autističan oblik kulture. Tasić je izričit u tvrdnji da se nacionalna kultura mora izgrađivati u granicama univerzalne kulture, odnosno da se ne smije sukobiti sa osnovnim zakonom društvene solidarnosti. Podrazumijevajući pod individualizacijom kulture razvitak samo onih osobina koje imaju vrijednost sa gledišta univerzalne kulture, Tasić je na kraju pitanje kulturnih paradigmi Istoka ili Zapada uslovio prethodnim razvitkom vlastitih kulturnih resursa i realnim sagledavanjem stanja u kojem se nalazila nacionalna kultura. "Ne izgubimo dakle iz vida – pisao je Tasić – da su nam za svaki posao, da i za ovaj tako važan i značajan, potrebne i reforme institucija, naravi i objektivnih uslova. Na taj način sačuvaćemo se od uobraženja o lažnom mesijanstvu u svetu, kao i od svih preterivanja o vrednosti naših ljudi ako ne smemo sebe potcenjivati ne smemo se isto tako ni precenjivati. U svakom slučaju pristupimo reformi naše duhovnosti realno, sa otvorenim očima za sve naše mane".⁴⁶

Globalna dihotomija Istok-Zapad postala je, dakle, dio svijesti i to na takav način da je objedinjavala u sferi kulture i one koji su svoje uporište nalazili u tradiciji i one koji su tu tradiciju jednako osporavali kao što su osporavali i Evropu. Svijest o snazi "nove rase", koja se u umjetnosti često očitovala, kako se izrazio Boško Tokin, kroz "animalnost i dinamiku"⁴⁷ bila je, također, objedinjujuća spona različitih kulturnih interpretacija.

Kada je 1922. godine u časopisu Dada jazz, Dragan Aleksić egzaltirano uskliknuo: "Civilizacija kurvo štara! – Od temelja rušimo rušimo..."⁴⁸ samo je na brutalno direktan način iskazao raspoloženje onih srpskih, ali i evropskih intelektualaca koji su nakon Prvog svjetskog rata shvatili da humanistička, racionalna i naučna civilizacija ide u regresiju, u neki novi barabarizam kojeg karakterizira dominacija i nasilje. Aleksić, kao i drugi predstavnici

45 Dr Đorđe Tasić, *Naši saradnici, Intimna govornica*, "Novi vidici", 3-4 (mart-april, 1928), str. 269.

46 Isto, str. 270.

47 B. Tokin, *Izložba jugoslovenskih umetnika u Parizu*, "Plamen", I/13 (1919), str. 25.

48 Dragan Aleksić, *Dadaizam (club dada bluf)*. "Dada jazz", 1922, str. 7.

srpske književne avangarde nastojat će redefinirati sliku čovjeka i njegovog svijeta i to okretanjem drugim civilizacijskim iskustvima i novim antropološkim ciljevima. Tražeći izvorište umjetnosti u oslobođenju čovjeka, u njegovoj individualizaciji Ljubomir Micić, na primjer, tragat će za novim formama u kojima će se pretočiti ono što je nazivao "Heroizam Duha". Bit će to, zapravo, zahtjev za Novim Čovjekom, jer su, po njegovom mišljenju, imperijalizam, katolicizam i materijalizam potrošili evropskog čovjeka. Stoga će apokaliptičarski utvrditi njegovu smrt a potom uspostavu novog čovjeka shvatiti kao misiju svog pokreta kojeg je nazvao zenitizam. Tragajući za antropološkim arhetipom kojem bi dodijelio misiju obnove evropskog čovjeka, Micić ga je našao na Balkanu, zatim šire u slavenstvu čija je duhovna kolijevka Rusija. "Početak velikog stolecā obeležen je – pisao je Micić – najžešćom borbom između Istoka i Zapada: DVOBOJ KULTURA. Stav zenitista je protiv zapadne civilizacije. Ideja Istoka je široka. Ima najveći i najširi deo neba. Jedan deo od istog neba visi iznad naših glava. Mi smo nažalost pod tim istočnim nebom ponosni što na našim žutim oranicama klija tuđa zapadna kultura čiji smo mi verni i slepi čuvari, dok D' Annunzio peva i dovikuje nam pesmu arditā: Zar mi da smo i u 'miru' ćete Anamita i Crnaca što padaju i brane čast Francuske i Italije? Zar da smo samo straža na obranu Zapada? Zar ćemo dugo još ostati sluge braneći Lloyd Georga Brianda, Focha ili D' Annunzia? Ne! Napolje Latini! Vreme je heroizma! Zato: mi možemo biti samo pioniri i deonici stvaranja jedne svečovečje kulture koju sobom nosi ISTOČNIK Čovek s Urala, Kavkaza i Balkana – rođen u kolevci koja se zove RUSIJA".⁴⁹

Rade Drainac će svoj hipnistički pokret, također, vidjeti van evropskog duhovnog obzorja ali, za razliku od Micića, kulturnu paradigmu neće potražiti u Rusiji, već u kulturi i filozofijama zemalja Dalekog istoka. "Vreme je da se Balkan zapali duhovno – poručivao je Drainac – Dosta nas je po petama lizao katolicizam, papski Rim i Galska vatra Pariza. A tako smo blizu suncu istoka. Zašto da ne zapalimo nerve budističkom hipnozom Vaseljene, da tako u snu kao u zvuku isčeznemo kroz Svemir. Pljunimo na Napoleona, jer strašno je zaustaviti Večnost vremena na nekoliko ljudi. Šta nam je stalo do paktova, ugovora, Versalja i tvrdih Berlina."⁵⁰

Osuda Evrope koja se, između ostalog, temeljila na racionalizmu i katolicizmu, nije bila svojstvena samo srpskoj avangardi. I evropski avangardistički umjetnici, na primjer Andre Breton, će kao osnovnu zapreku u duhovnom preobražaju Evropljanina označiti racio i kršćanski "jaram". U svakom slučaju, antropološka kritika Evrope i slavenska, odnosno balkanska alternativa karakterizirat će tip govora jednog dijela srpske avangarde. Da se,

49 Ljubomir Micić, *Delo zenitizma*, "Zenit", 8 (oktobar 1921), str. 2.

50 Rade Drainac, *Program hipnizma*, "Hipnos", 1 (1922), str. 2-3.

u idejnoj ravni, ne može govoriti samo o pojedinačnim i usamljenim opredjeljenima svjedočio je i Boško Tokin, analizirajući sedam godina srpske književnosti: "Kroz svo ovo vreme, u ovoj eposi, provlači se ideja o balkanizmu, nejasno izražena želja za estetizovanjem dinamizma koji bi imao rasne podloge, nešto što je specifično naše, balkansko. U zenitizmu se ova ideja naročito naglašava, ali je ima i u hipnizmu..."⁵¹

Tokin je, međutim, zaboravio naglasiti da se antievropeizam i vjera u "balkanskog čovjeka" može smatrati i kao spona koja je povezala srpske avangardiste i srpske tradicionaliste, odnosno da je svojstvena i onim predstavnicima srpske književnosti čiji opus karakteriziraju tradicionalni književni prosedei. Jer, mada su na planu forme tako radikalno suprtostavljeni, pojedini reprezentivi obe ove struje veoma su slični u kritici evropske civilizacije, pa čak i u duhovnim izvorištima u kojima traže inspiraciju za utemeljenje jednog novog identiteta. Primjer za to su teorijska razmatranja o jugoslavenskoj i srpskoj kulturi čiji je autor Vladimir Velmar-Janković.

Kao urednik časopisa *Novi vidici*, Velmar-Janković to novo zajedničko osjećanje otpora Evropi uvrstio je u programski tekst *Za prvu orijentaciju*, koji je problematizirao iskustvo Prvog svjetskog rata, kolonijalni status nacionalne kulture, slavensku misiju i antropološku obnovu Balkana. "*Duboko smo uvereni* – pisalo je u programu "Novih vidika" – da ćemo naći razumevanje i pomoć naročito kod svih onih koji su, s jedne strane, istinski doživjeli *Rat* kao centralni doživljaj našeg vremena, i koji ga još i sad, kroz bedu današnje moralne krize, proživljuju, – s druge strane, kod svih onih koji ne mogu više da podnesu stav poniženja koji nam nameće nivo dosadanje *kolonijalne kulture*. Daleko od svake oholosti i šovinizma, ali daleko i od potrebe metanisanja pred jakim i velikima, u pokolenju koje dolazi i koje u dnu duše oseća večnu vernost prema poslanstvu slavenskih naroda, ima želja da se ne samo snažno kaže svima, nego i delom mira, dostojnim naše dosadanje patnje, pokaže i dokaže, uprkos preziru velikih i nasuprot ropskoj malodušnosti našoj: DA I NA BALKANU POSTOJI ČOVEK!"⁵² Naravno, visok stepen saglasnosti koji je postignut između avangardista i tradicionalista u kritici Evrope, nije podrazumijevao nepostojanje fundamentalnih razlika u shvaćanju umjetnosti, njenih ciljeva i pravaca razvitka. Riječ je zapravo o nepovezanim, ali sličnim, reakcijama na iste probleme.

U srpskoj književnosti dilema Istok-Zapad nije prošla ni bez žestokih sporenja. Posebno kada su u pitanju bili srpski modernisti. Velibor Gligorić, na primjer, koji je svoju književnu kritiku najčešće temeljio na tezi da se "Istok udavio u Zapadu", odnosno da je sve "što je bilo lepo, duboko i bitno u slovenskoj duši progutala (...) elegantna, skupocena, uglačana zapadnjačka

51 Boško Tokin, *Sedam posleratnih godina naše književnosti*, "Letopis Matice srpske", 318/3 (decembar 1928), str. 380.

52 Za prvu orijentaciju, "Novi vidici", 1 (januar 1928), str. 2.

forma”,⁵³ direktno je optuživao srpske moderniste za nekritičko preuzimanje zapadnjačkih uzora. Pri tome je posebno imao u vidu Miloša Crnjanskog, Stanislava Vinavera i Todora Manojlovića. “Naša književnost početkom XX veka okrenuta je Francuskoj: parnasovcima i simbolizmu. Danas se obrće Americi: mašinizmu i šarloizmu. Prošla epoha pretvorila je umetnost u adidar salona, ova je pretvara u klovna društvenog života. Jedan anonimni kritičar prebacio mi je, da nisam shvatio duh vremena. Voleo bih da mi on ili neko iz grupe modernista objasni, kakav je taj duh vremena, s čijim se tumačenjem oni toliko hvališu i da mi kažu da li umetnik treba da povlađuje duhu vremena, ili da ga nadvlađuje. Da li duh vremena stvara umetnike, ili umetnici stvaraju duh vremena?”⁵⁴

Gligorić nije bio u pravu kada je moderniste tretirao kao pro-zapadnjake koji nekritički prihvataju sve trendove u umjetnosti Zapada, a odbacuju sve duhovne vrijednosti Istoka, posebno slavenstva. Todor Manojlović, na primjer, kritički je opservirao dugogodišnji upliv Zapada na srpsku književnost i apelirao da se kultura vrati slavenskim, posebno ruskim izvorima. “Naša književnost i duhovna kultura, uopšte, – pisao je Manojlović – nalaze se na mrtvoj tači: četrdesetogodišnja zabluda osvetila se užasno – i mi, današnji i budući, koji, iskreno žudimo i hoćemo jednu *svoju* kulturu i svoju poeziju, mi smo tu u jednom težem položaju no što su to ikada bili koji srpski intelektualci i duhoborci. Znamo, osećamo, duboko i fatalno, da stojimo pred jednim ogromnim problemom koji mora biti rešen, ma po koju cenu. Kako ćemo to sprovesti još ne znamo; *jedno* nam je, ipak, jasno već danas (...) da novi 'kurs' naše kulture i naše književnosti treba da bude *ruski* i da je najdublji smisao i krajnji cilj našeg hotenja – *reslavizacija* našeg duha i našeg slova”.⁵⁵

Ali, na koji je način moderna bila antipodna Gligorićevim, i ne samo njegovim, shvaćanjima tradicije, slavenstva i Zapada. Možda je tu razliku najbolje izrazio Svetislav Stefanović kada je napisao da se čovjek “već zasitio prošlosti i svoga stalnog osvrtnja u prošlost, i okreće se jednom prema budućnosti, prenoseći u nju i celu prošlost svoju”.⁵⁶ To nije značilo da se Stefanović odriče svih historijskih uporišta u kulturi već samo da pokušava u toj dugoj historijskoj vertikali trajanja naroda pronaći i neka druga izvorišta inspiracije. “Gde je naš Srednji Vek? – pitao se Stefanović – Gde su ugušene snage koje su dale naš bogumilski pokret? Gde su one lude energije trošene u verskim ratovima po Bosni pre propasti? Gde su oni poleti koji dadoše našu staru arhitekturu i staro naše slikarstvo? Zar su te sile manje i lošije,

53 Velibor Gligorić, *Uvodna reč*, “Nova svetlost”, 1 (decembar 1920), str. 1.

54 Velibor Gligorić, *Književni pregled. Grupa Umetnika modernista*, “Nova svetlost”, 3 (februar 1921), str. 57.

55 Todor Manojlović, *Naši saradnici, Intimna govornica*, “Novi vidici” 1 (januar 1928), str. 80.

56 Svetislav Stefanović, *Širim horizontima*, “Putevi”, 1 (januar 1922), str. 6.

neplemenitije i neblagorodnije od one sile, sa kojom je Marko Kraljević orao u nedelju carske drumove, ili pio uz ramazan vino?"⁵⁷

Riječ je, dakle, o novom shvaćanju kulturne baštine, o njenom širenju u neistražene prostore duha. Rastko Petrović, na primjer, tragat će za praslavenskom magijom, njenim mitom, spontanom i ničim ukalupljenom dušom naroda i tajanstvenom snagom njegovog svakodnevnog života. Vjerovao je da su Slaveni za evropsku civilizaciju još "nedorađena snaga", ali da u njima postoji jedna "stalna i mnogostruka obrazovanost", da postoji "jedno lagano uduhovljenje, skoro mističarsko, sve one čulnosti kojom se još od pamtiveka odlikuju sva slovenska plemena".⁵⁸

Srpski modernisti, jednako kao i avangardisti, iskazivali su zapravo "pobunu slobode", pobunu koja je otvarala put "biću umetnika", oslobađala ga svih obaveza i stega, omogućavala ga da se "u potpunosti izrazi sredstvima svoje umetnosti..."⁵⁹ Problem, dakle, nije bio u odbacivanju slavenstva, u odbacivanju tradicije, kao što je to tvrdio Velibor Gligorić, već u mogućnosti da se oni shvaćaju van usvojenih kanona, da se njima iskaže slobodna misao i naposljetku, da se preko njih umjetnost oslobodi svoje kolektivističke, nacionalne dimenzije i svede na individuu, autonomnog stvaraoca koji pripada univerzumu umjetničkog duha. Da je Gligorić iskazivao u suštini samo konzervativan i "tvrd" stav prema svim pokušajima da se redefiniiraju tradicionalna uporišta srpske kulture, pokazuje njegov napad na rodonačelnika srpske moderne. Riječ je, dakako, o Jovanu Skerliću. Gligorić ne samo da je osporavao sve ono što je Skerlić, u idejnoj ravni, donio srpskoj kulturi nego ga je, na kraju, doveo u pitanje i kao čovjeka i kao patriotu. "Skerlićeva averzija prema religiji – pisao je Gligorić – centralnom problemu sveta od koga se oslobađa tako lako kao da menja toaletu, njegova atradicionalnost, njegova disciplinovanost, njegov osećaj materijalizacije svega što ga okružuje a što je nazvano šumadiskom logikom, dovode do nepobitnog zaključka da Skerlić nije čovek naše rase niti naš rasan pisac. Ova talentovana zemlja ne može ga ubrajati u svoje velike pisce niti ga podići kao uzor budućnosti. Ne odbacuje rasan čovek ove zemlje svetinje svoje prošlosti za račun kakve zapadnjačke ideologije niti opet potreba za zapadnjaštvom opravdava to odbacivanje. Skerlić je bio sav protiv umetnosti, njegova ličnost je negirala umetnost; on je sav bio protiv slovenstva, njegova ličnost je negirala slovenstvo."⁶⁰ Gligorić je, dakle, upotrebio ideološki tip govora da bi osporio umjetnički rezultat. Da se ne radi o slučajnom incidentu jednog, po načinu izražavanja, poprilično brutalnog književnog kritičara, već da se u širim

57 Dr S. Stefanović, *Reč dve o nacionalnoj*, str. 99.

58 Rastko Petrović, *Pozitivan i mističan život našeg naroda*, "Vreme", 4. maja 1924.

59 Andrej Mitrović, *Angažovano i lepo, Umetnost u razdoblju svetskih ratova (1914-1945)*, Beograd 1983, str. 14.

60 Velibor Gligorić, *Jovan Skerlić*, "Raskrsnica", 15 (juni 1924-25), str. 8.

razmjerama događalo političko shvaćanje kulture i negiranje autonomnosti umjetnosti, svjedoči i skandal koji je u javnosti izazvan pjesmom Spomenik čiji je autor Rastko Petrović.

Pjesma Rastka Petrovića, objavljena 1922. godine u časopisu *Putevi*, bila je programski pjesnički tekst kojim se trebalo navjestiti novo shvaćanje pjesničke umjetnosti, na način polemičkog obračuna sa pjesničkom i kulturnom tradicijom.⁶¹ Taj je pokušaj, međutim, izazvao čak i reakcije Sinoda Srpske patrijaršije. Rastko Petrović je od strane Srpske pravoslavne crkve optužen da je bogohulio na Krista, odnosno, kako je izvještavala Samouprava, da je stihovima koji se odnose na Krista skandalizirao sav "pošten" svijet i posebno uvrijedio sve crkvene krugove u zemlji. Anonimni autor članka Patrijarh o sazivu Sinoda o našoj modernoj literaturi, također je izvjestio javnost da je patrijarh zamolio Samoupravu da u njegovo ime apelira na štampu, kritičare i čitalačku publiku da se osudi "nenormalan gest g. Petrovića". Pri tome se objelodanio i zahtjev da se, na osnovu vanumjetničke arbitraže u Petrovićevo poeziju, protiv njega poduzmu oštre mjere. "Mi smo dobili uverenja – pisalo je u "Samoupravi" – da će g. Petrovićevo slučaja, koji se smatra kao povreda javnog morala, biti predstavljeni u Sinodu, koji će eventualno rešavati o isključenju g. R. Petrovića iz crkve i o predlozima za mere koje bi trebale vlasti u opšte da preduzimaju povodom ovakvih napisa".⁶²

Društvena i politička arbitraža u kulturi, ili vrednovanje umjetničkog djela i kulture uopće na osnovu političkih i ideoloških parametara nisu bili rijetki. Pogotovo u slučaju kada se dilema Istok-Zapad prenijela na plan društvenih sistema (kapitalizma-socijalizma) ili, tačnije, kada su se i kulturni radnici počeli tretirati kao "vojnici" revolucije. Jer, komunistička ljevica će svoj antievropizam iskazati kritikom civilizacije kapitalizma ali i postaviti zahtjev za socijalnim angažmanom u umjetnosti. Da će se na polju kulture, i u tom smislu, voditi u budućnosti pravi verbalni rat pokazuje tekst Stevana Galogaže *Instrukcije za gospodina Ćurčina i njegovu "Novu Evropu"*. Galogaža je, naime, optužio Ćurčina i njegov časopis da su ljevičari sa "granicama", "borci na papiru" i da je Nova Evropa "svjesno dvolična", da je to list "socijalnog kompromisa, list koji svesno sedi na dve stolice, demokratski gnjavatori 'u okviru' svijtu 'postojećih' zakona, list koji zastupa interese buržoazije i plaćenih intelektualaca a hteo bi da izgleda drugačije, da izgleda kao da želi bunu, ali takvu u kojoj bi uredničke akcije ostale netaknute".⁶³ Da se sukob orijentacija ne može zaustaviti na akademskim polemikama,

61 Gojko Tešić, *Zli volšebnici, Polemike i pamfleti u srpskoj književnosti 1917-1943.*, Beograd 1983, str. 540.

62 Isto, str. 274.

63 Isto, str. 481.

pokazuje i tvrdnja Stevana Galogaže da treba da se "gospodinu Dr. Milanu Ćurčinu i 'Novoj Evropi' stane ne samo 'na rep' nego pravo na glavu".⁶⁴

Traganje za kulturnom paradigmom i aktualizacija dileme Istok-Zapad očitovala se, dakle, i u umjetnosti, i u politici, i u ekonomiji i, uopće, u pogledu na svijet. Ostaje, na kraju, da se vidi na koji se način kontradiktorna razmišljanja o kulturi mogu pratiti u svakodnevnici, u sistemu običaja i ponašanja koji se mogu definirati pojmom kultura življenja. Da se jugoslavensko društvo našlo potpuno raspolučeno u patrijahalnim i građanskim oblicima življenja nije teško pretpostaviti. Pri tome su, dakako, pitanja kulturnog identiteta dobila posve drugu dimenziju. Momčilo Milošević je u članku *Umetnost i naše društvo* pokušao objasniti kako se recepcija evropskih kulturnih uzora odvija u svakodnevnici. "Život našeg društva – pisao je Milošević – razvija se neverovatnom brzinom. Od patrijahalnog predratnog života, u kome je bar omladina umela istinski da se oduševljava dobrom knjigom, iskrenim umetničkim delom i rodoljubivim idealima, prešlo se iznenada na život većih razmera, pun nemira i površne težnje da se svemu da novi izgled, da se izađe iz starih okvira, da ličnosti i njihovo delanje budu zapaženi. Po zakonu imitacije, najčešće kroz neprirodno usiljavanje, današnji ljudi se trude da budu 'moderni', da se pokažu, da se predstave onakvi kakvi nisu u stvari. U evropskom odelu poslednje mode, ali često sa manirima došljaka, izveštačeni i siromašni po kulturi duše, mnogi među nama trude se da vode 'mondenski' život, ne osećajući da je u tome životu skrivena sva praznina njihove jadne nadutosti".⁶⁵ Kritika skorojevića svjedočila je, međutim, i o nečemu drugom što bi se, u najkraćem, moglo izraziti i kao pokazatelj unutrašnje dinamike društvenog razvitka. Jačanjem građanskog sloja na prostoru Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca jačala je i njihova potreba za svim onim vanjskim manifestacijama građanskog života koji su se očitovali i u načinu oblačenja, ishrane, načinu stanovanja i ukusima. Miloševićeva kritika, iz tih razloga, samo je dokaz da problem kulturne autoidentifikacije nije bio izmišljen, da su se u svakodnevnici građanski i patrijahalni modeli kulture gotovo sudarali na ulici. "Izveštačeni snobizam – pisao je Milošević – silom primljene forme i neprirodna želja za savremenošću bune se protiv prostih izliva čistih osećanja. Naš je pisac 'naš čovek', pa zato je i beznačajan! Novi buržoa hoće da ispuni svoje ormane knjigama, ali knjigama stranih pisaca, makar ih nikad posle i ne prelistao, kao što je i svoju trpezariju, za skupe pare, ukrasio lošim slikama mađarskih mazala".⁶⁶ Upravo taj "novi čovek", buržoa, koliko god je trebao naučiti da razlikuje prave kulturne vrijednosti od kiča, koliko god je njegova recepcija evropske

64 Isto.

65 Momčilo Milošević, *Umetnost i naše društvo*, "Volja", 3 (maj 1926), str. 220-221.

66 Isto, str. 222.

kulture bila samo vanjska skrama jedne u biti patrijahalne duše, kako je to tvrdio Milošević, i sam je, ipak, usmjeravao kulturu u evropskom pravcu i nametao svoj ukus na kulturnom tržištu kao konačan i posljednji arbitar. Taj isti buržoa ako nije razrješavao dilemu Istok-Zapad onda je, svakako, spriječavao da u kulturi pobijedi monistički koncept koji ne bi dozvolio ni jednu drugu alternativu. U toj posljednjoj karici na lancu ležao je i budući odgovor na sva postavljena pitanja vezana za kulturni identitet jednog prostora i naroda koji su ga naseljavali.

Summary

Between the East and the West: Cultural Identity and Cornerstones of Culture and Civilization

Cultural and civilization matrix became one of the strategic cultural policy issues that defined the Yugoslav area on the internal (unification vs. coexistence of different cultural models) and external plan (identification with cultural paradigm of the West or of the East). In this connection, Serbian intellectuals raised a debate about specific cultural basis of Serbian people, their heritage, spiritual sources and aspirations, and called for a stand to be taken towards the tradition of other Yugoslav peoples and towards what began to be called Yugoslav culture after unification. All this was at the same time debated on the general level, in the context of the European cultural paradigm, as one pole, and pan-Slavic or Slavic culture, as the other pole of civilization determination.

This paper focuses on the corpus of anti-European ideas, originating from different sources. Firstly, these are cultural concepts of the Serbian literary avant-garde, who under the influence of similar cultural movements in Europe after World War One demanded dethronement of the European civil culture. They are accompanied with the demand for anthropological restoration of a European man who no longer wants to perceive society in a way that would lead to a new war catastrophe. Secondly, these are pursuits of individuals who attempt to conceptualize cultural identity of the new Yugoslav state, relying on the traditions of Slavenophile heritage. Breakup with the European culture is for them at the same time a return to Slavism and Orthodoxy as an alternative to humanism and rationalism which are, in their opinion, the main sources of the decadence of European spirit. In practice, however, although sharing similar line of thinking, representatives of these two groups would sharply confront over modern and conservative comprehension of culture.